

השמיטה כמפגישה עם התורה כולה*

ראשי פרקים

פתיחה

מצות השמיטה - מאפשרת מגע עם יעודנו בעולם

עם קדוש

חזון ומציאות

שבת ושמיטה

מגמת התורה

מצות השמיטה - כוללת את כל התורה כולה

מערכת המצוות בשמיטה

שבת הארץ - בין אדם למקום

ביטחון בר'

הפקד וקדושת פירות שביעית - בין אדם לחברו

שמיטת כספים

יובל

בין אדם לחברו מתוך בין אדם למקום

מצות 'הקהל' - בין אדם לעצמו

שמיטה בזמן הזה - זכר לשמיטה

פתיחה

"וַיִּדְבֹר ד' אֶל מֹשֶׁה בְּהַר סִינַי לֵאמֹר" (ויקרא כה, א). עומד הספרא על ההדגשה המיוחדת בהר סיני, ואומר (בהר א, ד"ה 'ידבר'):

מה ענין שמיטה אצל הר סיני? והלא כל המצות נאמרו מסיני! אלא, מה שמיטה נאמרו כללותיה ודקדוקיה מסיני – אף כולם נאמרו כללותיהם ודקדוקיהם מסיני.

את דברי הספרא ש"כולם נאמרו כללותיהם ודקדוקיהם מסיני" מבאר הרמב"ם בהקדמתו למשנה, שאת כל המצוות כולן קיבלנו מסיני על כלליהן ופרטיהן, אלא שכלל המצוה ניתן כתורה שבכתב, ופרטי המצוה כתורה שבעל פה. יחודה של מצות שמיטה הוא, אם כן, שגם כלל המצוה וגם פרטיה ניתנו כתורה שבכתב.

כך מכאר הרמב"ן (ויקרא כה, א, ד"ה יאבל הברייתא):

... שהשמיטה נאמרו כללותיה מסיני, דכתיב בפרשת ואלה המשפטים (שמות כג, יא):
 "והשביעת תשמטנה ונטשתה ואכלו אביני עמך" וגו', ואלו דיני השמיטה בדרך כלל, ובכאן
 חזר ואמר כי בהר סיני עוד נאמרו כל פרטיה, שהרי כולם נזכרו בפרשה הזאת...

בפרשת משפטים אמרה התורה "וְיָשֶׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע אֶת אֲרֶצְךָ וְאָסַפְתָּ אֶת תְּבוּאָתָהּ,
 וְהַשְׁבִּיעַת תִּשְׁמַטְנָה וְנִטְשָׁתָה" (שמות כג, י-יא). זהו כיוון כללי מאוד. מה תעשה בשמיטה? –
 תשמטנה. זה בעצם פירוש המילה 'שמיטה': בשביעית – תשמטנה, תעזוב אותה, את ארצך,
 "תִּשְׁמַטְנָה וְנִטְשָׁתָה". ואילו בפרשת בהר פירטה התורה את המלאכות האסורות בשמיטה.
 אותו עיקרון מופיע בדברי הטור (פירוש הטור הארוך, ויקרא כה, א), באופן פשוט יותר. על פי
 הסברו של הטור אין צורך לענייננו ללמוד מפרשת משפטים; בפרשת בהר עצמה מופיע גם
 כלל המצוה וגם פרטיה. בפרשת בהר אומרת התורה תחילה – "כִּי תָבֹאוּ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָנֹכִי
 נֹתֵן לָכֶם וְשָׁבַתָה הָאָרֶץ שְׁבַת לַד' " (ויקרא כה, ב). זהו ציווי כללי מאוד. ובהמשך מופיעים פרטי
 המצוה – המלאכות האסורות בשנת שמיטה.

מכאן לומדים לגבי כל המצוות כולן, שלמרות שהתורה שבכתב לא ציינה זאת בפירוש
 – לא רק כלליהן נאמרו בסיני אלא גם פרטיהן; הכל נאמר כבר למשה מסיני, הכללים
 נכתבו, והפרטים נשמרו בתורה שבעל פה.

יוצא אפוא מדברי הספרא, שמצות שמיטה נלקחה כדוגמא לכל התורה כולה. בה בחרה
 התורה על מנת להדגיש את העיקרון של "כללותיה ודקדוקיה – מסיני". אם כך, חוזרת
 קושיית הספרא למקומה: "מה עניין שמיטה אצל הר סיני?" אם התשובה היא ששמיטה
 נבחרה לדוגמא, נשאלת מיד השאלה – מדוע דווקא שמיטה? מה עניין שמיטה, דווקא, אצל
 הר סיני? באותה מידה יכולה היתה התורה לקחת כדוגמא כל מצוה אחרת מתוך התרי"ג;
 מה אפוא עניין שמיטה אצל הר סיני?!

מובן, שבחירת מצות שמיטה כדוגמא אינה מקרית. אם שמיטה היא זו שנבחרה להוות
 דגם למצוות כולן – ברור שדווקא היא מתאימה להיות דוגמא לכל התורה כולה. ואכן,
 שמיטה מדגימה לנו את עניינה של כל התורה כולה. אין כאן רק דוגמא שממנה אנו למדים
 משהו לגבי המצוות האחרות, אלא שמיטה מפגישה אותנו באמת עם כל התורה כולה.

מצות השמיטה – מאפשרת מגע עם יעודנו בעולם

עם קדוש

על עם ישראל נאמר (דברים יד, ב): "כִּי עִם קָדוֹשׁ אַתָּה לַד' אֱ-לֹהֶיךָ". זהו היעוד של עם ישראל:
 עם שחי בארצו, כעם ריבוני, ועוסק בכל תחומי החיים – והכל בקדושה ובטהרה. עם שלם
 – לא קומץ מיוחדים, לאו דווקא יחידי סגולה, אלא עם שלם, המורכב מכל השכבות
 האנושיות, הכולל את כל הרבדים האנושיים; והעם הזה איננו 'מרחף בעננים', אלא הוא
 עוסק בכל תחומי החיים, וכל זה בקדושה ובטהרה'.

"פי עם קדוש אתה לד' א-להיך" – זהו יחודו של עם ישראל. יחידי סגולה בודדים מוכרים גם בכל האומות כולן. ישנם חסידי אומות העולם, אנשים שרוחם נאצלה באופן מיוחד; מקובל שאנשי רוח הם אנשים יותר ערכיים ומוסריים. אבל הקב"ה רצה, שעם ישראל יופיע בעולם דווקא כעם שיש לו מדינה משלו, ולא כקומץ בודדים יחידי סגולה שמסתובכים בכל העולם ומפיצים אור לגויים.

מבחינה מסוימת אפשר לומר – "ככל הגויים בית ישראל"². ישראל צריכים להופיע בעולם כעם נורמלי העוסק בכל תחומי החיים, ומתמודד עם כל הבעיות של עם. מלאכים אינם צריכים להתמודד עם שום דבר, אבל בני אדם בעולם הזה יש להם התמודדויות. מבחינה זאת היינו אומרים – "ככל הגויים בית ישראל". אבל מאידך גיסא – ודאי לא ככל הגויים בית ישראל. צריך להתמודד עם כל הבעיות של עם ולעסוק בכל התחומים, כולל בכל הצדדים החומריים – אבל הכל בקרושה ובטהרה, מתוך אספקלריה של קודש. כל החיים מוארים כאור א-להי, כאור האידאה הא-להית המוחלטת. זהו האידיאל של עם ישראל.

חזון ומציאות

"השמים שמים לד', והארץ נתן לבני אדם" (תהלים קטו, טז) – לעשות ממנה שמיים! – כך הגדיר הרבי מקוצק את תפקידנו בעולם. עם ישראל צריך להוריד את השמיים לארץ ולהרים את הארץ לשמיים: 'שמיים' – זה חזון, 'ארץ' – זו המציאות. האידיאל של עם ישראל הוא שהחזון יתממש במציאות, או שהמציאות תהיה מוארת באורו של החזון, שהמציאות כולה תבָּן ותודרך ע"י החזון.

אבל האידיאל הזה אינו פשוט כלל וכלל. בדרך למימושו נתקלים בבעיות, ועל שתיים מהן נעמוד כאן.

הבעיה הראשונה היא המרחק – המרחק הטבעי שקיים בין חזון למציאות. אם אמרנו שהחזון הוא השמיים והמציאות היא הארץ – צריך לדעת שיש מרחק עצום בין שמיים לארץ. יש תיאור בירושלמי (בכרות פ"ט ה"א) על המרחק בין שמיים לארץ:

מהארץ ועד לרקיע – מהלך חמש מאות שנה, ומרקיע לרקיע – מהלך חמש מאות שנה, ועובי של רקיע – חמש מאות שנה, וכן לכל רקיע ורקיע.

אם נספור עד שבעה רקיעים – נגיע לכמה אלפי שנה. התיאור הזה ודאי בא להצביע על המרחק העצום בין שמיים לארץ, בין חזון למציאות. כולנו מכירים תופעות, שאדם מתהלך עם חזון גדול, אבל כשהוא בא להגשים אותו במציאות – החזון הגדול הולך לאיבוד. ישנן דוגמאות רבות של מסגרות, שקמו תחת דגל נישא ונשגב, ששאפו אל הטוב הבלתי מוגבל, אבל במציאות – התמקדו והתגמדו סביב נקודה קטנה, וראו בה את חזון הטוב כולו. כל זה – בגלל המרחק האובייקטיבי הקיים בין הרעיון בכוח ובין המציאות בפועל. אבל מעבר לבעיית המרחק – ישנן גם הפרעות בדרך אל ההגשמה. בחזון הכל טוב, אך בעולם שלנו, אורכת תמיד סכנה של התגברות הצדדים החומריים, שמפריעים להגשמת

² עפ"י יחזקאל כה, ח: "כה אמר ד' א-להים יצן אמר מאוב ושעיר הנה ככל הגוים בית יהודה".

החזון הנעלה. תוך כדי מרוצת החיים ומלחמת החיים, מתגברים צדדים שונים שהם מנוגדים לאידיאל של טוב, של חסד ושל רחמים.

שבת ושמיטה

הפתרון לשתי הבעיות הללו נמצא כתורה. עשה איתנו הקב"ה חסד, ונתן לנו שבת ככל שבוע, ושמיטה אחת לשבע שנים (עיין הקדמה לשבת הארץ). כשאדם נמצא בתוך המרוץ – אין לו פנאי להתבונן. הפסקת המרוץ – מגמתה היא מפגש מחודש עם החזון, ליבוי החזון, כדי שמכותו של החזון ימשך המרוץ. מדובר פה במילוי המצברים במטען של חזון, בדלק של אידיאל. אנו מעמידים מחדש את החזון לנגד עינינו, כדי שחיינו יהיו מוארים מחדש באור החזון.

השבת מביאה את האדם למצב, שלא ייהפך עבד לעבודתו. יהא אדם בעל עיסוקים ככל שיהיה; באה שבת – הכל נפסק. יש משהו שהוא מעל לכל העיסוקים. לעומת זאת, אנשים שאין להם שבת – זה פשוט מעורר רחמים; מפני שבאמת, אלמלא שבת, הצדק איתם: אין זמן! יש כל-כך הרבה מה לעשות! השבת מביאה אותנו לעצור, שלא נהפוך עבדים לעיסוקים שלנו, שלא נהיה עבדים לענייני העולם הזה. שבת היא מעין עולם הבא³, היא משהו מעולם עליון שיוורד לעולם שלנו. והשמיטה – היא מביאה לידי כך שלא ניהפך מאדם – לאדמה, שלא ניהפך לחומר, שלא יוצר מצב שהצדדים החומריים הם ששולטים עלינו וקובעים את מהלך חיינו – כי אם הצד הרוחני, האידיאלי והערכי, הוא שיתגלה גם בחיי היום-יום, גם בחיים החומריים.

האמת היא, שזה בעצם עניינה של כל התורה כולה; זוהי התכלית שלשמה ניתנה לנו התורה.

מגמת התורה

בסוגיא של מתן תורה מספרת הגמרא (שבת פח ע"ב – פט ע"א) על שיחה משולשת בין הקב"ה, משה רבנו והמלאכים:

ואמר ר' יהושע בן לוי:

בשעה שעלה משה למרום אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: רבנו של עולם, מה לילוד אשה בינינו?

אמר להן: לקבל תורה בא.

אמרו לפניו: חמורה גנוזה, שגנוזה לך תשע מאות ושבעים וארבעה דורות קודם שנברא העולם, אתה מבקש ליתנה לבשר ודם? "מה אנוש פי תִּקְרָנוּ וּבֶן אָדָם כִּי תִפְקְדֵנוּ (תהלים ח, ה), ד' אֲדִינֵנוּ מִה אֲדִיר שֶׁמֶן בְּכָל הָאָרֶץ אֲשֶׁר תִּנְהוּ הוֹדֵךְ עַל הַשָּׁמַיִם" (שם, ב)!

כמילים אחרות – טוענים המלאכים – וכי איך אתה נותן את התורה לבשר ודם? תשאיר לנו את התורה!

אמר לו הקב"ה למשה: החזיר להן תשובה!

3 בראשית רבה יז, ה ורש"י ומתנות כהונה שם. זוה"ק בראשית מח ע"א.

אמר לפניו: רבונו של עולם, מתיירא אני שמא ישרפוני בהבל שבפיהם.
וכי מי יכול להתמודד עם מלאכים?

אמר לו: אחוז בכסא כבודי, וחזור להן תשובה...

אמר לפניו: רבונו של עולם, תורה שאתה נותן לי מה כתיב בה?

[ענה לו הקב"ה] – "אָנְכִי ד' אֶלֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם" (שמות כ. ב.).

אמר להן [משה למלאכים]: למצרים ירדתם? לפרעה השתעבדתם? תורה למה תהא לכם?
שוב מה כתיב בה: "לא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים" (שם); בין עמים אתם שרויין שעובדין
עבודה זרה? שוב מה כתיב בה: "וְנָכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ" (שם, ז); כלום אתם עושים
מלאכה שאתם צריכין שבות? שוב מה כתיב בה: "לֹא תִשָּׂא" (שם, ט); משא ומתן יש ביניכם?
שוב מה כתיב בה: "כַּבֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ" (שם, יא); אב ואם יש לכם? שוב מה כתיב בה:
"לֹא תִרְצָח, לֹא תִנְאַף, לֹא תִגְנוֹב" (שם, יב); קנאה יש ביניכם? יצר הרע יש ביניכם?
מיד הורו לו להקב"ה, שנאמר: "ד' אֲדֹנָינוּ, מָה אֲדִיר שִׁמְךָ" (תהלים ח. י) וגו', ואילו "תנה
הודך על השמים" לא כתיב.

מתוך הדברים הרכיבים שראוי לעמוד עליהם בעניין זה נדגיש הפעם נקודה אחת: התורה
ניתנה לעולם הזה. התורה כולה ניתנה להתגשם דווקא במציאות שיש בה קנאה ויש בה
שנאה ויש בה יצר הרע, כדי שאנחנו בעולם הזה נתגבר על הדחפים והיצרים הנמוכים,
ונחיה חיים אידיאליים כאן, בעולם הזה.
עומדים על כך חז"ל גם במדרש (במ"ד ז, ה-ו):

"אור נרע לצדיק" (תהלים צו, יא) – זרע הקב"ה את התורה ואת המצוות להנחילם לישראל...
ולא הניח דבר בעולם שלא נתן בו מצוה לישראל.

יש כאן תיאור איך בכל תחומי החיים נתן הקב"ה מצוות לישראל, ובהמשך נאמר:

משל לאחד מושלך לתוך המים, הושיט הקברניט את החבל ואמר לו: תפוס חבל זה בידך
ואל תניחהו, שאם תניחהו – אין לך חיים. כך אמר להם הקב"ה לישראל: כל זמן שאתם
מדובקים במצוות – "וְאַתֶּם הַדְּבֻקִים בְּד' אֶלֶיְכֶם – חַיִּים פְּלִיטִים הֵיִתְּם" (דברים ה, ד).

אנחנו שרויים פה בתוך ים של חומר. ישנה סכנה שנטבע, חלילה, בחומריות. נתן לנו
הקב"ה את חבל הנצח, זה החבל האלוקי שקצהו בידנו – והוא מחיה אותנו. חבל ההצלה
האלוקי זוהי כל התורה כולה, אלו הן המצוות שעל כל צעד ושעל.

מצות השמיטה – כוללת את כל התורה כולה

מערכת המצוות בשמיטה

מצות השמיטה מפגישה אותנו עם כל התורה לא רק במוכן הכללי, שבזכות ההפסקה של
השמיטה יש פסק-זמן לחשוב, להתבונן בתורה, להעמיד את האידיאל נגד העיניים; גם
באופן ממשי יותר: השמיטה, על מערכת מצוותיה, מפגישה אותנו עם כל התורה כולה.

אנחנו מכירים בתורה שתי מערכות של מצוות: מצוות שבין אדם למקום ומצוות שבין אדם לחברו. כל המצוות כולן מתחלקות לשתי מערכות אלו, הדומות לשתי זרועות שמגמתן לרומם את האדם, לחנך אותו ולקדש אותו. ניתן להבחין כיצד מתוך 'בין אדם למקום' ובין אדם לחברו' בא 'בין אדם לעצמו' – להיות אדם כפי שהוא ראוי להיות, להתעלות ולהתקדש ולחיות חיים אידיאליים.

המצוות הכלולות בשמיטה מבליטות לנו בשיא העוצמה את מערכת הערכים של התורה כולה. מצוות השמיטה האידיאלית, זו שעליה ציוותה התורה, כוללת ארבע מצוות עיקריות:

1. שמיטת קרקעות – ממנה מסתעפת הפקרת הכל – "וְהִיְתָה שְׁבַת הָאָרֶץ לְכֶם לְאֹכְלָהּ, לֶךְ וּלְעֹבְדֶךָ וּלְאִמְתֶּךָ..." (ויקרא כה, ו), וקדושת פירות שביעית.

2. שמיטת כספים.

3. מצות 'הקהל' בתום שנת השמיטה.

4. מצות היובל אחת לשבע שמיטות.

זוהי בעצם המסכת השלמה של השמיטה האידיאלית כפי שציוותה התורה.

נתבונן ונראה עד כמה אכן מפגישה אותנו מערכת המצוות הזו, בעוצמה מיוחדת – עם הערכים של כל התורה כולה.

שבת הארץ – בין אדם למקום

אומרת התורה (ויקרא כה, ד):

וּבִשְׁנֵה הַשְּׁבִיעִית שַׁבַּת שְׁבִתוֹן יִהְיֶה לְאָרֶץ, שַׁבַּת לַד'.

השמיטה היא שבת לד', כמו שהשבת היא שבת לד'. השבת, כמו השמיטה, או השמיטה כמו השבת, מכריזה שישנו בורא לעולם:

כִּי שֵׁשֶׁת יָמִים עָשָׂה ד' אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ.

(שמות כ, יא)

ישנו בורא לעולם והוא אדון-כל. הוא המצוה אותנו לא לעבוד בשבת, והוא המצוה אותנו לא לעבוד עבור עבודות מסוימות בשמיטה. מכיון שהוא המצוה אותנו לא לעבוד – על כן איננו עובדים; מכיון שהוא המצוה אותנו להפקיר הכל – לכן הכל הפקר.

כך אומרת הגמרא בפשטות (סנהדרין לט ע"א):

אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: זרעו שש והשמיטו שבע, כדי שתדעו שהארץ שלי היא.

השמיטה מכריזה בקול גדול – "כִּי לִי הָאָרֶץ" (ויקרא כה, כג)!

השמיטה מדגישה כי יש בורא לעולם, וכי הוא אדון-כל, כפי שמבטא ספר החינוך (מצוה

פר, ד"ה 'משרשי המצוה'):

ולכן צוה ברוך הוא להפקיר כל מה שתוציא האדמה בשנה זו, מלבד השביתה בה, כדי שיזכור האדם כי הארץ שמוציאה אליו הפירות בכל שנה ושנה – לא בכוחה ובסגולתה תוציא אותם, כי יש אדון עליה ועל ארונה, וכשהוא חפץ הוא מצוה אליו להפקירם.

הרי זו תחושה עמוקה ביותר של 'בין אדם למקום'! תחושה זו ודאי מתעצמת ומתחדדת לאורך שנה תמימה, כדברי חז"ל (ויק"ר א.א):

"גִּבְרֵי כַח עֲשֵׂי דְקָרוֹ" (תהלים קג. כ) – במה הכתוב מדבר? בנוהג שבעולם אדם עושה מצוה ליום אחד, לשבת אחת, לחדש אחד; שמא לשאר ימות השנה? ודין חמי חקליה ביירה (נח) רואה שדהו בור], כרמיה ביירה [כרמו בור], ויהיב ארנונה ושתיק [ומשלם מס ושותק]. יש לך גיבור גדול מזה?!

מדגישים פה חז"ל היבט מוכר היטב מן המציאות. אם נדרש מאדם מאמץ, אפילו גדול, אבל חד פעמי – הוא ממצה את כוחותיו ועושה אותו. קשה פי כמה לעשות מאמץ קטן יותר – ולהתמיד. והרי כאן נדרשת מאדם גבורה בלתי רגילה; הוא רואה את שדהו בלתי מעובדת, את כרמו בלתי מעובד, שנה שלמה – ושותק. יש לך גיבור גדול מזה?!

אנו יודעים מנסיונו, שגם מתן צדקה דורש התגברות מסוימת; והנה כאן – ריכונו של עולם! – אדם מסתכל דרך החלון מדי יום ביומו, ורואה שנכנסים אליו לשטח זרים, ועושים שם כבתוך שלהם! האם זהו דבר פשוט? לנהוג כך – כי כך ציוה הקב"ה, כי זה רצונו של ריכונו של עולם – זו היא גבורה מאין כמוה!

המפגש החזק עם 'בין אדם למקום' בשנת שמיטה, מלווה אותנו לאורך שש שנות המעשה. זוהי טעינת מצברים בעוצמה רבה לקראת כברת דרך ארוכה, יומיומית.

ביטחון בד'

בשמיטה יש כדי לעורר אמונה גדולה בהשגחה אלוקית, ביטחון עצום בקב"ה. זכורה לכולנו הבטחת התורה (ויקרא כה, כ-כא):

וכי תאמרו מה נאכל בַּשָּׁנָה הַשְּׁבִיעִת, הֲנִי לֹא נֹזֵעַ וְלֹא נֹאסֵף אֶת תְּבוּאָתֵנוּ?! וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַחְמֵי לִבִּי בַּשָּׁנָה הַשְּׁשִׁית. וְעַשְׂתָּ אֶת תְּבוּאָה לְשֵׁלֶשׁ הַשָּׁנִים.

שאל על כך אחד מגדולי המוסר: מה טיבה של הבטחה זו? מתי ישאל אדם את השאלה הזאת? במחשבה ראשונה היינו אומרים מן הסתם – בשמיטה; "וכי תאמרו מה נאכל בַּשָּׁנָה הַשְּׁבִיעִת" – מתי? כאשר מגיעה שנת השמיטה, ואדם דואג מה יאכל בשנה זו. אבל בודאי אי אפשר לומר כך – שהרי התורה מבטיחה: "וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַחְמֵי לִבִּי בַּשָּׁנָה הַשְּׁשִׁית, וְעַשְׂתָּ אֶת תְּבוּאָה לְשֵׁלֶשׁ הַשָּׁנִים"! הרי השנה השישית זה עתה חלפה ובה נתברך היכול לשלוש שנים! אם כן בשנה השביעית אין כבר שום שאלה, כעת כבר רואים בעין את ברכת השמיטה. אימתי אפוא תישאל השאלה הזאת?

אלא, "וכי תאמרו מה נאכל בַּשָּׁנָה הַשְּׁבִיעִת" – השאלה הזו תישאל כבר בשנה הראשונה לשמיטה. הבה נראה: הרי בעוד שבע שנים תחול שנת שמיטה... איזו בעיה! ישנה בעיית שמיטה, צריך להתכונן לקראתה, אנחנו צריכים להתגבר על בעיית השמיטה! מה עושים כדי להתגבר? צריך לתכנן את המשק החקלאי בהתאם, צריך להתחיל לאגור, לשמור מלאי – כדי שיהיה מה לאכול בשנה השביעית; צריך להכין קופסאות שימורים, או להקפיא מזון; צריך להתארגן כך שיהיה מה לאכול בשנה השביעית! כלומר, אם אדם בא לקיים מצות שמיטה, עליו להתחיל להתכונן לשנה השביעית למן השנה הראשונה!

באה התורה ומרגיעה אותנו: אינכם צריכים להכין שום דבר! דעו לכם: "וצוית את ברכתי לכם בשנה הששית" – אין צורך בשום הכנה אנושית. הרי זה דורש ביטחון עצום בקב"ה, שיהיה לנו מה לאכול בשנה השביעית מבלי שנעשה שום דבר מיוחד לצורך זה בכל שש השנים!

בשמיטה האידיאלית יש, אם כן, כדי לעורר את מידת הביטחון באופן בלתי רגיל. כאן יזכר לעין-כל, ששנת השמיטה מטרתה איננה רק, כפי שיש טוענים, לתת לאדמה לנוח על מנת שתוכל לתת יכול מבורך יותר לאחר מכן, מפני שכשהתורה אומרת "וצוית את ברכתי לכם בשנה הששית, ועשת את התבואה לשלש השנים" – הרי זה בולט שזהו עניין על-טבעי, שהרי השנה השישית היא השנה הכחושה ביותר! אחרי שניצלנו את האדמה במשך שש שנים היא נותנת לנו יכול משולש – זאת ברכה, ברכת שמיים, ברכה על-טבעית (עין נחלת אבות לאברבנאל, פ"ה מ"ט).

ככלל, במובן האידיאלי, יש להדגיש כי השמיטה איננה כלל וכלל 'בעיה'. כביכול, הקב"ה הטיל עלינו איזו בעיה, וצריך לחשוב איך לפתור אותה. לא מדובר בבעיה! במובן האידיאלי, אדם מצפה לשמיטה לא פחות משכולנו מצפים לשבת. אין לנו 'בעיה' של שבת – יש לנו עונג שבת! מי שאיננו יודע מה זו שבת – באמת מצייר אותה כבעיה, היא דומה עליו כהר, כבעיה נוראה; ואילו אנחנו כולנו מצפים לשבת; אין משהו מאיתנו שהיה מוותר על שבת. גם השמיטה היא עונג. הציפיה לשמיטה היא כמו הציפיה לשבת, לא 'בעיה' שעלינו להתמודד איתה.

ממילא מובן, שהשמיטה מביאה לביטחון עצום בקב"ה, שבא לידי ביטוי בכל שש השנים, ע"י האמונה בהבטחה האלוקית של "וצוית את ברכתי לכם בשנה הששית". זו היא שאיבה עמוקה של אמונה וביטחון, שמלויים אותנו לאורך שש השנים. זאת התמלאות ב'דלק' של אמונה וביטחון, שאדם הולך בכוחה את כברת הדרך של שש השנים הבאות.

הפקר וקדושת פירות שביעית – בין אדם לחברו

עד כאן עסקנו ב'בין אדם למקום', נתבונן כעת איך פועלת השמיטה במישור של 'בין אדם לחברו':

והיתה שבת הארץ לכם לאכלה, לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך. ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכל.

(ויקרא כה, ו-ז)

או בלשון התורה בפרשת משפטים (שמות כג, יא):

והשביעת – תשמטנה ונטשתה, ואכלו אביני עמך ויתכם תאכל חית השדה.

התורה דואגת לכולם! התורה קוראת לשוויון! מצות השמיטה דורשת מן האדם להתגבר על יצר הכילות והקמצנות ולהתרומם לעין טובה, לנדיבות, לחסד! ללא כל תחרות!

לפי זה יש טוענים כיום כי אנחנו כלל לא צריכים את מנוחת השמיטה. היום יש שיטות מפותחות של מחזור זרעים: לא מעסיקים את כל האדמה באותו פרק זמן, ממילא אין עוד צורך בשנת השמיטה!

כל זה שייך גם לקדושת פירות שביעית: "וְהִיְתָה שְׁבֵת הָאָרֶץ לְכֶם לְאָכְלָהּ", "לְאָכְלָהּ" – ולא לסחורה" (עבודה זרה סב ע"א), "לְאָכְלָהּ" בלבד, זה הכל; "לְאָכְלָהּ" – לכל אחד ואחד. גם הבעלים קוטפים מעט מעט, רק לצורך אכילתם בלבד (ספרא בהר, א).
זאת התרוממות למדרגה מיוחדת, מעין תחושה של "כל ישראל ראויים לישב בסוכה אחת" (סוכה כז ע"ב). יש איזו תחושה של כלל ישראל, לא של "שלי שלי, שלך שלך"; אתה יכול לכבד את אלו ואני בא אליך – ללא צרות עין, ללא כילות. זהו עניינם של ההפקר וקדושת הפירות בשביעית; אבל הרבה למעלה מזה בא לידי ביטוי בשמיטת כספים.

שמיטת כספים

נזכיר תחילה, שבמשך כל השנים קיימת מצות הלוואה, ומוכן מאליו שהכוונה להלוואה ללא ריבית. באותה פרשה של השמיטה אומרת התורה (ויקרא כה, לה):

וְכִי יִמּוֹן אָחִיךָ וּמָטָה יָדוֹ עִמָּךְ – וְהִחֲזַקְתָּ בוֹ, גֵר וְתוֹשֵׁב נָחִי עִמָּךְ. אֵל תִּקַּח מֵאִתּוֹ נֶשֶׁךְ וְתִרְבִּית וְיָרָאתָ מֵאֶ-לֹהֶיךָ, נָחִי אָחִיךָ עִמָּךְ.

אומר רש"י במקום:

"וְהִחֲזַקְתָּ בוֹ" – אל תניחהו שירד ויפול ויהיה קשה להקימו, אלא חזקהו משעת מוטת היד. למה הדבר דומה? למשא שעל החמור: עודהו על החמור – אחד תופס בו ומעמידו; נפל לארץ – חמישה אין מעמידים אותו.

אם רואה אתה שאחיך עומד להתמוטט – אל תניח לו ליפול, מכיון שלאחר הנפילה כבר קשה יהיה להקים אותו מחדש. צריך אפוא לסייע לו מיד. כל עוד אדם עומד על רגליו, גם אם מעד – אם אנו מטים שכם בזמן, ומגישים מעט עזרה – הוא נשאר על רגליו; מרגע שהתמוטט – זה כבר סיפור אחר לגמרי.

אין מעמידים אדם על רגליו? על ידי הלוואה, ודווקא הלוואה ללא ריבית, כאמור: "וְהִחֲזַקְתָּ בוֹ" – "אל תיקח מאתו נשך ותריבית".

והנה באה שנת השמיטה, ומביאה איתה שמיטת כספים, הפקעת החובות, כדי שאכן לא נמוטט מחדש את הלווה שמעד. הנה הוא קיבל מאיתנו הלוואה, והוא איכשהו מחזיק מעמד, אך אם עכשיו נבוא ונדרוש ממנו להחזיר, הרי יתמוטט חלילה לגמרי! על מנת שימשיך לעמוד על הרגליים ולא ימוך שנית – באה מצות שמיטת כספים ומוחקת את החובות.

אומרת התורה בפרשת ראה (דברים טו, ט-י):

הַשְּׁמֵר לְךָ פֶּן יִהְיֶה דָבָר עִם לְבָבְךָ בְּלִיעַל לְאֹמֵר – קָרַכָּה שְׁנַת הַשְּׁבַע, שְׁנַת הַשְּׁמִטָּה, וְרָעָה עֵינֶיךָ בְּאָחִיךָ הָאֲבִיּוֹן וְלֹא תִתֵּן לוֹ, וְקָרָא עֲלֶיךָ אֵל ד' וְהָיָה בְּךָ חָטָא. נָתַן תִּתֵּן לוֹ וְלֹא יָבֵעַ לְבָבְךָ בְּתַחֲתָיֶךָ לוֹ...

הביטוי "בליעל" מופיע בתורה פעם אחת נוספת בענין עיר הנידחת: (דברים יג, יג-יד):

כִּי תִשְׁמַע בְּאֶחָת עָרֶיךָ אֲשֶׁר ד' אֶ-לֹהֶיךָ נָתַן לְךָ לְשִׁכְתָּ שֵׁם לְאֹמֵר – יָצְאוּ אַנְשֵׁים בְּנֵי בְלִיעַל מִקְרָבְךָ, וַיִּדְיָחוּ אֶת יִשְׂבֵי עֵינֶיךָ לְאֹמֵר, וְנָלְכָה וְנַעֲבָדָה אֱלֹהִים אֲחֵרִים אֲשֶׁר לֹא יָדַעְתֶּם.

זוהי עיר הנידחת, ועליה חורצת התורה את משפטה הנוקב – "בְּלִיעֵל". ואותו ביטוי – בהקשר שלנו. מה כל כך חמור כאן?!

עובד לו יהודי, וצובר לאט לאט קצת כסף – כמובן ביושר ובניקיון כפיים, כפי הדרכתה של תורה בהקפדה על כל פרטי הדינים, ובאה התורה ואומרת לו: 'שמע, אם בא אליך מישהו לבקש הלוואה – אתה צריך להלוות לו בלי ריבית'. גם את זה הוא מוכן לעשות, מוכן לעזור לחברו ללא ריבית. אלא מה? 'לפחות', הוא חושב בליבו, 'אקבל את כספי חזרה; הכל טוב ויפה, אני מוכן לעזור, אינני מעוניין באגורה אחת בתמורה, אני רק מעוניין לקבל בחזרה את מה שאני נותן!' באה התורה ואומרת: זה דבר בליעל – "השָׁמַר לֶךָ פֶּן יִהְיֶה דָבָר עִם לְבָבְךָ בְּלִיעֵל לְאָמֵר...". זו מחשבת בליעל. איך "בְּלִיעֵל"? והרי לפי ההכנה שלנו הוא צודק במאה אחוז! וכי מה הוא מבקש בסך-הכל? הוא מוכן לתת, הוא מוכן לעזור לשני – מהונו, שעליו עבד כל כך קשה! מה עוד רוצה ממנו התורה?!

התורה דורשת לתת – גם אם אין ביטחון שתקבל בחזרה. לתת! – ללא שמץ של היראה, של חשש שמא לא תקבל חזרה – "ולא ירע לְבָבְךָ פֶּתַח לֹ"ו"! שתיתן ברצון, שתיתן בשמחה – למרות הידיעה שיתכן שלא תקבל בחזרה. בהמשך עוד נברר מדוע דורשת התורה כך, ולמה היא קוראת "בְּלִיעֵל" למחשבה שלא להלוות בתנאים כאלה.

ובכן, איזה שוויון אידיאלי, איזו התייחסות אידיאלית לזולת יש כאן! האם נמצא דבר כזה באיזו חוקה אנושית בעולם, באיזה משטר אנושי? זהו רצונה של התורה – שיהיה יחס כזה בין בני אדם מישראל, שזאת תהיה ההתייחסות לזולת!

יובל

היובל קובע שיא חדש. אם קרה שמכרת את הקרקע שלך, ולפלוגי היתה אפשרות והוא צבר קרקעות, ויש כאלה שנושלו כתוצאה מכך ממה שהיה להם – באה התורה ואומרת (ויקרא כה. יג):

בשנת היובל הזאת תשובו איש אל אחזתו.

כא היובל ומשמט הכל, והכל חוזר לבעליו.

בין אדם לחברו מתוך בין אדם למקום

מדרגה כזאת של 'בין אדם לחברו' יכולה לנבוע אך ורק מתוך 'בין אדם למקום'; רק מתוך אותה אמונה, שהשמיטה מפגישה אותנו איתה, שיש אלוקים, אדון-כל, ושמה שיש לי – הוא הוא שנתן לי והוא הבעלים האמיתי, ועל כן, אם הוא אומר לי לתת – הרי זה משלו, רק מתוך כך יכולה להיווצר רמה כזו של 'בין אדם לחברו', אחרת – לא יתכן. בלי 'בין אדם למקום' אין שום מקום לרמת דרישה כזו ב'בין אדם לחברו'.

לכן מי שמהרהר אחר הציווי של הקב"ה – זוהי מחשבת בליעל, זה כמו עבודה זרה. האם זה שלך? ! תגיד תודה על כל מה שיש לך! תשמח שיש לך יותר ואתה יכול לעזור לחברך! אם אינך מקיים את צו ד' לעזור לחברך, אתה כאילו טוען שלא הקב"ה נתן לך את כל מה שיש לך.

מצות 'הקהל' – בין אדם לעצמו

מתוך החינוך ל'בין אדם למקום' ו'בין אדם לחברו', מביאה אותנו השמיטה ל'בין אדם לעצמו' – לחינוכו של האדם ולתיקונו, לדחיפתו לקראת שלמותו, ולהעמדתו על מתכונתו האידיאלית. השמיטה מחנכת את האדם לאמונה וביטחון בלתי רגילים, למידות תרומיות, להתגברות על צרות עין, לעין טובה, לנדיבות ולחסד. כל אלה מכוונים את האדם לצורתו האמיתית, לקראת שלמותו לאורך שש שנות המעשה.

עומד על כך ספר החינוך בכמה מקומות, בהקשר עם המצוות הקשורות לשמיטה.

במצוה תעז הוא כותב (ד"ה 'כבר כתבתי'):

ללמד נפשנו במדות המעולות, מדת הנדיבות ועין טוב, ונקבע בלבבנו הבטחון הגדול בשם ברוך הוא.

במצוה פד (ד"ה 'יעוד יש') הוא מביא:

ועוד יש תועלת נמצא בדבר לקנות בזה מדת הותרנות, כי אין נדיב כנותן מבלי תקוה אל הגמול. ועוד יש תועלת אחר נמצא בזה האדם, שיוסיף האדם בטחון בשם ברוך הוא; כי כל המוצא עם לבבו לתת ולהפקיר לעולם כל גדולי קרקעותיו ונחלת אבותיו הגדלים בכל שנה אחת, ומלומד בכך הוא וכל המשפחה כל ימיו – לא תחזק בו לעולם מדת הכילות הרבה ולא מיעוט הבטחון.

ועוד במצוה תפ (ד"ה 'משרשי המצוה'):

משרשי המצוה – לחזק ולקבוע בלבבנו מדת הנדיבות, ולהרחיק תכלית ההרחקה מדת הכילות. ואין נדיב בעולם כמלוה מעותיו עם היותו יודע שהזמן קרב להשמיט הלואתו ולהפסידה ממנו אם אולי יארע בו אונס או שום מקרה שלא יוכל לתבוע הלואתו קודם שנת השמטה.

המצוות ש'בין אדם למקום' ו'בין אדם לחברו' – הן המחזקות, מגבירות ומטפחות את 'בין אדם לעצמו', את תיקונו, את חינוכו ודחיפתו לקראת שלמותו; אבל מעל לכל מסייע בכך לימוד התורה בשנת השמיטה, לימוד התורה המוגבר, העובדה שהאדם משוחרר מהשעבוד הרגיל ויכול להקדיש את השנה ללימוד תורה. נקודה זו חשובה במיוחד לעובדי האדמה, שבמשך שש שנות המעשה הם טרודים ביותר בעבודתם. אם הם יכולים להשתחרר לשנה אחת ולהקדיש עצמם לתורה, שהיא מקור כל הטוב וכל הערכים – הרי זו תרומה גדולה יותר מן הכל לבניין האדם.

זהו אחד מיסודותיה של השמיטה, ששנה זו מיועדת ללימוד תורה. כך נאמר בפרשת

'הקהל' (דברים לא, יב):

הקהל את העם האנשים והנשים והטף וגרך אשר בשעריך. למען ישמעו ולמען ילמדו וייראו את ד' אלהיהם ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת.

ראב"ע בפירושו למצות 'הקהל' (דברים לא, יב) מוסיף על הביטוי "למען ילמדו" את המילים: "כל השנה, גם כן השבת". כשם שהשבת מיועדת ללימוד תורה – כך מה שנאמר ב'הקהל' "למען ילמדו" מתייחס בעצם לשמיטה כולה, ללימוד תורה בכל שנת השמיטה.

מעמד ה'הקהל' שבא בסיום שנת השמיטה זהו מעמד הפיסגה של שנת השמיטה כולה. לימוד התורה שבכל שנת השמיטה בא כאן לידי ביטוי שיא, רב עוצמה, שכל עם ישראל כולו מתאסף – לצורך לימוד התורה. ה'הקהל' הוא מעין מתן תורה מחודש אחת לשבע שנים. "הקהל את העם" – כמו במעמד הר סיני, כשכל עם ישראל כולו, האנשים והנשים והטף – מתאספים לשמוע את דברי ד'.

כך בפירוש נשמע מדברי הרמב"ם בהלכות חגיגה (פ"ג ה"ו):

... לשמוע באימה ויראה וגילה ברעדה, כיום שניתנה בו בסיני. אפילו חכמים גדולים שיודעים כל התורה כולה – חייבים לשמוע בכוונה גדולה יתרה... ויראה עצמו כאילו עתה נצטוו בה, ומפי הגבורה שומעה, שהמלך – שליח הוא להשמיע דברי הא-ל.

כשאנו עומדים ושומעים את מלך ישראל קורא את דברי התורה – עלינו לשוות כנפשנו שעכשיו נצטוינו בה, ומפי הגבורה אנו שומעים.

מתוך ה'הקהל' הזה – באה ההתרוממות המאפשרת לנו לחוש מחדש את היעוד המיוחד של עם ישראל כעם שמגלה את תורת ד' בעולם, כעם שמממש את דבר ד' בעולם, כעם שמגשים את האידיאל האלוקי בעולם; ואידיאל זה בשלמותו מתקיים רק כשעם ישראל כולו יושב בארצו, כמו שהדבר בא לידי ביטוי בשמיטה: שמיטה מדאורייתא תלויה ביוכל, ויוכל נוהג אך ורק כשכל ישראל יושבים בארץ:

"וּקְרָאתֶם דְּרוֹר בְּאֶרֶץ לְכָל יִשְׂרָאֵל" (ויקרא כה, י) – בזמן שכל יושביה עליה.

(ערכין לב ע"ב)

כך מתברר לנו פן נוסף בשאלה – מדוע נבחרה דווקא שמיטה כמייצגת את כל התורה כולה. דווקא שמיטה – משום שהיא, כפי שראינו בראשית הדברים, מבטאת באמת בעוצמה את כל התורה כולה; 'בין אדם למקום', 'בין אדם לחברו' ו'בין אדם לעצמו'; דווקא שמיטה – משום שהיא מזכירה לנו שכל התורה כולה קשורה באופן מהותי לארץ, שכל התורה כולה מתקיימת בשלמותה רק על ידי עם ישראל כולו, היושב בארצו כעם ריבוני. את כל הערכים האלה כאחד באה השמיטה לבטא.

שמיטה בזמן הזה – זכר לשמיטה

עד כאן השתדלנו להיפגש עם ערכה של השמיטה האידיאלית, השמיטה שעליה ציוותה התורה. בזמן הזה, כמעט לפי כל הדעות, שמיטה היא מדרבנן, לא מדאורייתא. מפאת חשיבותה הגדולה של השמיטה קבעו חכמים זכר לשמיטה, וזהו ערכה של השמיטה שלנו היום⁵.

אולם כיום ישנו קושי מיוחד בקיום מצות השמיטה, מפני שהיום, לצערנו, לא קיימת ברכת ד' הגלויה של "נְצוּיְתִי אֶת בְּרַכְתִּי", כי "הרי הכתוב הבטיח רק על הזמן היות שביעית מן התורה" (אוצרות יוסף למהר"י ענגיל, שביעית בזמן הזה עמ' 102). ההבטחה האלוקית של "נְצוּיְתִי אֶת בְּרַכְתִּי" קיימת רק כאשר קיימת מצות שמיטה דאורייתא, אך למרות חסרונה של ברכת ד'

הגלויה קבעו חכמים שיש בכל זאת לקיים זכר לשביעית בגלל חשיבותה. כנראה שיש ערך כל כך עצום לשמיטה, שמן הראוי להתאמץ ולהתמודד עם קשיי קיומה, ולמצוא דרכים שבכל זאת יהיה זכר לשביעית.

הקושי בקיום השלם והאידיאלי נובע מזה שלא הגענו למצב השלם של "כל יושביה עליה" וממילא לא קיימת הברכה של "נְצִינְתִי אֶת פְּרֻכְתִּי". לכן יש צורך בהיתרים. יש צורך בהיתרים – ויש גם ערך להיתרים. חשוב להדגיש, כי כל מי שמקיים כיום את מצות השמיטה, בצורה זו או אחרת – נזקק להיתרים; ואף על פי כן, עם כל ההיתרים ואחריהם – עדיין יש ערך עצום לזכר לשמיטה. גם הזכר לשמיטה מפגיש אותנו עם הערכים של השמיטה ומעורר אותנו להזדהות איתם.

כותב הרב זצ"ל (אורות, עמ' 11):

... מלאי חיים הם לנו הזכרונות האצורים בזכר שאנו עושים... בשיטות המעשיות של חכמת ההלכה לכל המצות התלויות בארץ. מצומקים נראים לנו עתה הדברים, צורה דלה יש להם מבחוץ – אבל חיים וענין רב הם מלאים בפנים. אנו מערימים על שמירת השמיטה במכירה לנכרי את הקרקעות, מקיימים את נתינת המעשרות לכהן וללוי ע"י תקון שאין בו הפסד גדול לנותן, ולא ריוח גדול למקבל, מברכים ומפרישים, ופודין את המעשר השני הראוי להאכל בקדושה בעיר המרכזית הקדושה והחיה, המקום אשר בחר ד', לב האומה לכל זרמי חייה, "משלמים פרים שפחינו", שפך שיח תחת סדרים חיים... אבל אלה הגרגרים הזעירים כח-צמיחה גדול גנוז בהם, אל כל מה שהם עורגים, מכל מה שהם צומחים בעבר, ואת כל מה שהם עתידים להצמיח לעתיד להבא... וכן הם פועלים בחשאי על הנשמה המקיימת...

גרגרים זעירים אלה הנראים לא-כלום כמעט – הם הם הזכר לכל, כולל לשמיטה. הגרגרים הזעירים של הזכר לשמיטה – כוח צמיחה גדול גנוז בהם; "אל כל מה שהם עורגים", אל מה שהם שואפים, "מכל מה שהם צומחים בעבר – ואת כל מה שהם עתידים להצמיח להבא". זוהי הפעולה שהם פועלים בחשאי על הנשמה המקיימת. כל נזלול בזכר! גם כשהזכר נראה לנו מבחוץ דל ומצומק – יש לו ערך, הוא חי! זה גרגיר חי שגנוז בו כוח צמיחה, ממה שהיה אל מה שיהיה, ואל מה שיהיה בשלמות; והוא פועל בחשאי, גם אם אין הוא מורגש כל כך על פני השטח.

~

אך מעבר לקיום ההלכתי של הזכר לשמיטה, יש ערך מיוחד בלימוד העניינים המעשיים והעניינים הרוחניים של מצות השמיטה. יש ערך גדול בעיסוק לימודי בענייני שמיטה, בתוספת לקיום המעשי של הזכר על פי ההלכה. מתוך כל אלה נשאב מלוא-חופניים מערכי השמיטה הנעלים.

בליכנו חפילה גדולה להגיע במהרה, קודם כל – לחיוב שמיטה מדאורייתא, ומתוך כך – לקיום שמיטה מדאורייתא, כשהדרך לכך היא אחת: התקדמותנו בתהליך הגאולה למצב של "כל יושביה עליה", למצב בו כלל ישראל יושב בארצו. מכאן גם מתבררת חשיבותה העצומה של העלייה לארץ: כל יהודי שעולה ארצה, אפילו אם כחייו האישיים הוא לא

מקיים תורה ומצוות במלואם – כל יהודי כזה מקרב את היום שתורה ומצוותיה יוכלו להתקיים בשלמות, כי קיום התורה ומצוותיה בשלמות תלוי במציאות של "כל יושביה עליה".

וכשנגיע למצב של "כל יושביה עליה", ונזכה שוב לכרכת ד' הגלויה, או אז נקיים את מצות השמיטה כהלכתה ובשלמותה:

ושבתה הארץ שבת לד'... ובשנה השביעת שבת שבתון יהיה לארץ. שבת לד'... וקדשתם את שנת החמשים שנה, וקראתם דרור בארץ לכל יושביה... ושבתם איש אל אחנתו ואיש אל משפחתו תשבו.

(ויקרא כה, ב-ז)

יהי רצון שנשוב אל עצמנו, איש אל אחוזתו הפנימית, מורשת נחלת אבותיו; שוב נשוב אז אל מהותנו העצמית ואל יעודנו השלם – "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש" (שמות יט, ו).